

Ter Braak en Ortega y Gasset

Door Egbert Dommering

In de bibliotheek van Ter Braak bevindt zich de eerste druk uit 1933 van wat in de Nederlandse vertaling heet *De Opstand der Horden*. Het is geschreven door de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset, een Europese vermaardheid in het Interbellum, wiens overige werk ook vrij uitvoerig in het Nederlands is vertaald tot in de vroege jaren zestig van de vorige eeuw. Het is nu overvloedig voor handen op de Nederlandse tweedehands boekenmarkt. Hoe moeten we de schrijver karakteriseren: Post-kantiaan, pre-existentialist, fenomenoloog? Van alles wat, maar vooral Spaans en conservatief, maar dan één van het liberale intellectuele soort, want anders was hij bij Ter Braak niet in de boekenkast gekomen.

Het werk is vertaald door Johan Brouwer (meestal met de ouderwetse term 'hispanist' aangeduid), die zelf ook uitvoerig over Spanje heeft gepubliceerd. Het Spaans studeerde hij gedeeltelijk in gevangenschap waar hij de straf voor een mysterieuze roofmoord uit zat.¹ Hij werd op 1 juli 1943 samen met Gerrit Jan van der Veen door de Duitsers gefusilleerd wegens zijn betrokkenheid bij de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister.

Brouwer gaf de Spaanse titel *La rebelión de las masas* in de vertaling een enorme lading mee door te spreken van 'de Horden', in het Nederlands stellig geen synoniem voor 'massa' dat ook betekent het 'niet-denkende deel der natie', hetgeen is bedoeld. In andere talen is 'masas' dan ook gewoon 'massa' gebleven. Brouwer blijft consequent, want hij spreekt over 'hordemens' waar in het Spaans staat 'massamens' dat wij nu ook zouden gebruiken. De uitgever Leopold doet er een schepje boven op door de titel een beetje scheef op de kaft in een Germaans-gothisch lettertype te zetten.

Ter Braak heeft zich er niet aan gestoord, want in zijn recensie in de NRC van 18 november 1933² noemt hij de vertaling wat stijf maar helder, waaraan hij toeschrijft dat het boek 'een ongemeen sterke en persoonlijke indruk op mij heeft gemaakt.'

Dat hij diep van het boek (dat hem blijkens zijn recensie wel twintig nieuwe ideeën aan de hand heeft gedaan) onder de indruk is geweest, blijkt ook uit zijn bibliotheekexemplaar dat uitsluitend aandachtige onderstrepingen bevat (slechts één enkel vraagtekentje in de marge). We vinden geen driftige commentaren zoals in *Homo Ludens* of *Mein Kampf*. Hij heeft het in 1933 aandachtig tot zich genomen als een intellectuele ontdekking.

¹ Allemaal heel mooi uit de doeken gedaan in de biografie *Johan Brouwer* van Hendrik Henrichs, Amsterdam: De Arbeiderspers 1989 (Open Domein nr. 19).

² (http://www.mennoterbraak.nl/tekst/braa002nrca01_01/braa002nrca01_01_0037.php)

Ortega betoogt (met Ter Braak's instemming) dat de massamens in Europa is ontstaan door de snelle bevolkingsgroei, waardoor hij als een soort natuurmens uit de grond in een cultuur omhoog is geschoten die hij daardoor niet kent en waarvan hij de normen niet meer tot de zijne heeft gemaakt. Deze 'verticale barbaar' leeft in de cultuur alsof het natuur is:

'Lo civilizado es el mundo, pero su habitante no lo es: ni siquiera ve en él la civilización, no se usa de ella si fuese la naturaleza. El nuevo hombre desea el automóvil y goza de él, pero cree que es fruta espontánea de un árbol edénico.' Het beschaafde is de wereld, maar zijn inwoner is dat niet: hij vat haar ook niet op als beschaving, maar maakt er gebruik van alsof het de natuur is. Hij wil een auto hebben en er van genieten, maar denkt dat die als een spontaan gegroeide vrucht van een paradijselijke boom is geplukt.

Actueel is de analyse bij vlagen nog steeds. In de massamens met een gesloten ziel, die alles als 'recht' opeist om ten slotte tegen de cultuur in opstand te komen, herkennen wij de populist van vandaag die de voordelen van Europa als een vrucht van de natuur opstrijkt, om vervolgens tegen Brussel in opstand te komen. Treffend is ook Ortega's analyse van de vrije mening waar de populist zich met graagte op beroept: het is *het recht om ongelijk te hebben*, om de regels van de rede die een mening moeten schragen aan je laars te lappen en de onzin die je daardoor debiteert *als een vrijheidsrecht* op te eisen.

Het boek was voor velen, en ook voor Ter Braak, een teken van de tijd waarin het fascisme als massabeweging opkwam. In juli 1935 in een recensie van de juist verschenen en vertaalde essaybundel *Bespiegelingen over leven en liefde* van Ortega komt hij er uitvoerig op terug en parafraseert hij het met instemming de invasie van de verticale barbarie (hoewel hij nu wel valt over de term 'horde').³ Hij benadrukt dat deze bevolkingsinvasie zo snel is gegaan dat deze massamens geen cultuur heeft kunnen verwerken en haar daarom niet begrijpt en er ondankbaar jegens is. Hij heeft het boek wel herlezen en neemt wat meer afstand omdat hij vindt dat de schrijver het eliteprobleem (een probleem dat Ter Braak heftig bezighield) te ouderwets behandelt, namelijk als een denker in een klooster ver van alle dagelijks gewoel:

'Dit élite-ideaal nu lijkt mij in wezen typisch historisch; want het probleem van de intellectuelen is thans niet de heerschappij in de wereld, die zij waarschijnlijk gaarne aan de politici zouden overlaten, maar de *onmogelijkheid om teruggetrokken te leven!* De intellectueel wordt meegetrokken in de conflicten en als hij niet oppast, is de afzondering van Ortega y Gasset voor hem de afzondering van het concentratiekamp, waar men met al zijn élite (een zeer bedenkelijk begrip overigens, in den zin van Ortega) van een koude kermis thuiskomt. Dat het schreeuwen op de actuele markt niet de taak is voor den intellectueel, zal men Ortega gaarne toegeven, en ook, dat de geboorte der ideeën een zekere atmosfeer van stilte veronderstelt; maar het kloosterideaal is voor de intellectuelen van thans veel problematischer dan het blijkbaar voor Ortega was, toen hij dit stuk schreef.'

Bij het verschijnen van de vierde druk van het boek in 1937, dat nu ook het 'Voorwoord voor de Fransen', dat hij in Oegstgeest schreef en dat in alle opvolgende drukken is afgedrukt omdat het een nadere verantwoording van de schrijver bevat, wijdt Ter Braak er opnieuw een uitvoerige beschouwing in het Vaderland aan:⁴

'*La Rebelion de las Masas* ontstond in 1926; nu, elf jaar later, hebben de gebeurtenissen in Europa de scherpzinnigheid van de schrijver alle eer bewezen; de triomftocht van de 'massamens' schijnt niet meer te stuiten, zijn 'opstand' is op zijn minst een voldongen feit geworden. Zo snel is het verloop van zaken geweest,

³ http://www.mennoterbraak.nl/tekst/braa002over01_01/braa002over01_01_0011.php

⁴ http://www.mennoterbraak.nl/tekst/braa002verz04_01/braa002verz04_01_0053.php

dat het boek van Ortega al een minder profetische indruk maakt dan enkele jaren geleden. De gebeurtenissen hebben het hier en daar zelfs achterhaald, waarmee geenszins gezegd wil zijn, dat het verouderd is.'

In het vervolg van dit essay polemiseert Ter Braak nu nog scherper dan in 1935 met Ortega die met *dédain* over de politicus in zijn boek schreef:

'Ni este volumen ni yo somos políticos. El asunto de aquí se habla es previo a la política y pertenece a su subsuelo. Mi trabajo es oscura labor subterránea de minero. La misión del llamado "intellectual" es, en cierto modo, opuesta a del político. La obra intelectual aspira, con frecuencia en vano, a aclarar un poco las cosas, mientras que la del político suele, por el contrario, en confundirlas más de lo que estaban.' Ik noch dit boek zijn politicus. Het onderwerp waarvan hier sprake is gaat aan de politiek vooraf en behoort tot haar ondergrond. Mijn werk is de duistere ondergrondse arbeid van de mijnwerker. De missie van de zogenaamde "intellectueel" is in zekere zin tegengesteld aan die van de politicus. De intellectuele arbeid beoogt, dikwijls vergeefs, de dingen een beetje te verhelderen, terwijl die van de politicus daarentegen gewoonlijk is ze meer verward te maken dan ze al waren.'

In zijn polemische antwoord hier op vinden we de hele positie van Ter Braak als 'politicus zonder partij' verwoord:

'Ik schreef al: dit boeiende opstel [Bedoeld is het 'Voorwoord voor de Fransen', red.] is een officieuze verdediging van Ortega's houding in het conflict, dat zijn land heeft verscheurd [Bedoeld is de Spaanse burgeroorlog, red.]. De Erasmus der historische rede kan zich niet mengen in de abstracte tegenstellingen der sektariërs; 'links of rechts zijn is een van de ontelbare wijzen van zijn die de mens kan uitkiezen om een imbeciel te wezen'. In deze hautain klinkende uitspraak hoor ik het geluid der zelfrechtvaardiging van iemand, die Oegstgeest verkoos boven de frontlijn, en zich nu met iets te veel gemak veroorlooft een Unamuno, die (ook uit weersin tegen links en rechts beide!) voor rechts, en een Bergamin, die voor links voteerde, zonder onderscheid des persoons in één zak te doen met allerhande politieke kletsmajors en baantjesjagers [Beide toonaangevende intellectuelen in Spanje, red.]. Op dit punt verschil ik van mening met Ortega, en ik zou hem hier willen wijzen op de houding van Thomas Mann, een figuur van gelijke Europese betekenis met minstens evenveel respect voor de historische rede... die desondanks zo 'imbeciel' geweest is om wèl te kiezen. Men mag het Ortega niet kwalijk nemen, dat hij zich niet wenst te laten doodschieten voor een ideaal, dat hij doorziet als abstract en revolutionair in de cartesische zin; maar hij schijnt vergeten te hebben dat er situaties zijn, waarin men *wordt* gekozen, en dat men nog niet imbeciel hoeft te zijn om de consequenties te trekken van een dergelijke situatie. Reeds door het simpele feit dat men leeft kiest men ieder ogenblik partij, is men, met andere woorden, van ogenblik tot ogenblik politicus; ook de 'neutralist', die in de historische rede het argument vindt voor zijn onthouding van keuze, deelt in die imbeciliteit des levens, en is dus, om zijn eigen term te gebruiken, imbeciel tot in zijn middenpositie. 'Links' en 'rechts' zijn, inderdaad, 'onbeschaamde' definities van deze verpolitiekte tijd, en wie zich op hen verlaat als op waarheden is dupe van de 'opstand der horden'; maar zij zijn met dat al onvermijdelijke etiketten, waaraan men niet ontsnapt, voor zover men een maatschappelijk wezen is.

Voor Hitler of Franco is Ortega, of hij wil of niet, 'links', en voor een doorgewinterde marxist is hij 'rechts'; het hangt alles van het perspectief af; evenzo voelt men, als historisch redelijk intellectueel, in een bepaalde situatie 'links' en in een andere 'rechts', en handelt men dus, *alsof* men de abstracte leuzen der partijgangsters met volle overtuiging deelde. Men *deelt* ze trouwens in het gegeven moment met volle overtuiging: ook dat behoort tot de wonderen van het kiezen zonder politieke verdwazing van de partijkeuze!

Men had, om het anders te zeggen, van Ortega even goed een votum voor of tegen één der in Spanje strijdende partijen kunnen verwachten... wanneer zijn temperament hem tot de keuze had gedwongen; hij had daarbij allerminst zijn scherpzinnige inzichten over de historische rede behoeven prijs te geven. Uit de 'historische' levenshouding de neutraliteit afleiden is immers het verloop van zaken op de kop zetten: want *eerst* is men neutraal, en *vervolgens* motiveert men de neutraliteit met zijn 'historische' levensbeschouwing. Zo wil het bovendien ook Ortega's eigen leer van de historische rede, die de geworden toestand vooraf laat gaan aan het abstracte predicaat.

Blijkbaar had Ortega in Spanje op dit gegeven ogenblik niets te kiezen. Wij danken aan zijn meditatieve neutraliteit een boeiend opstel, en zijn zelfs verlangend naar het boek, dat de vervulling van daarin vervatte

beloften zal brengen; maar wij protesteren, met Unamuno, Bergamin en Mann voor ogen, tegen de veralgemening tot imbeciliteit van een houding, die op zijn minst genomen evenveel waard kan zijn als de erasmiaanse *onthouding*.'

Van 1933 tot 1937 is Ter Braak dus opgeschoven van de verstilde bewonderaar van de historische analyse tot degene die tegen de 'hordemens' om hem heen stelling neemt (*moet nemen*), al is het met forse intellectuele tegenzin. Maar hij heeft in deze jaren *De Opstand* telkens weer uit de kast gehaald. Daarom is het een kernwerk uit zijn bibliotheek.